

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות -

פרקים ראשון - שלישי

הלכות קריאת שמע

סוגיה ט: סוף זמן קריאת שמע של ערבית ותחילת זמן
קריאת שמע של שחרית - פתיחה לסוגיה

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה ט: סוף זמן קריאת שמע של ערבית ותחילת זמן קריאת שמע של שחרית - פתיחה לסוגיה

* *

רקע

שתי המשניות הראשונות במסכת עוסקות בזמן קריאת שמע. המשנה הראשונה עוסקת בקריאת שמע של ערבית, שזמנה עד עלות השחר. המשנה השנייה עוסקת בזמן קריאת שמע של שחרית, שזמנה משיכיר בין תכלת ללבן.

מפשט המשניות משמע, שניתן לקרוא קריאת שמע של ערבית עד עלות השחר, ותחילת זמן קריאת שמע של שחרית היא "משיכיר בין תכלת ללבן", בפרק הזמן שבין עלות השחר לשעת "משיכיר" לא ניתן לקרוא קריאת שמע - לא של ערבית ולא של שחרית.

הגמ' מביאה שתי ברייתות העוסקות בזמן שבין עלות השחר להנף החמה. ברייתא אחת מתירה לקרוא בזמן זה קריאת שמע של שחרית, וברייתא שנייה מתירה לקרוא בו קריאת שמע של ערבית. האם הברייתות הללו סותרות זו את זו? האם הברייתות הללו סותרות את המשניות? בשאלות הללו עוסקים הראשונים.

נעסוק תחילה בביאור הברייתות, ורק אחר כך נעסוק בסוגיה בשלמותה.

כיוון שהבנת הסוגיה תלויה בהבנת המושגים "יום" ו"לילה", נקדים ונגדיר מונחים אלו מבחינה הלכתית. המשנה במגילה [כ:] מחלקת בין מצוות שזמנן כיום לבין מצוות שזמנן בלילה: "כל היום כשר לקריאת המגילה ולקריאת הלל ולתקיעת שופר... כל הלילה כשר לקצירת העומר...".

המושגים "יום" ו"לילה" נקבעים על ידי שני גורמים:

א. אור וחושך [ויקרא א-להים לאור יום ולחושך קרא לילה] (בראשית א, ה).

ב. זריחת השמש ושקיעתה [יהי מארת ברקיע השמים להבדיל בין היום ובין הלילה] (בראשית א, יד).

על פי ההגדרה הראשונה, היום הוא מראשית האור - עלות השחר - ועד חשיכה ניכרת - צאת הכוכבים. על פי ההגדרה השנייה, היום הוא מהנף החמה עד שקיעתה¹. לגבי תחילת היום אנו פוסקים שמעלות השחר הוא יום גמור, וניתן מהתורה לקיים את כל מצוות היום, ומדרבנן יש לקיים את המצוות רק לאחר הנף החמה, שמא יטעו בין קודם עלות השחר לאחריו [כך מפרש רש"י (ד"ה וכולן שעשו) את המשנה במגילה (כ), ופירושו מקובל על רוב הראשונים]².

¹ נחלקו המגן אברהם והגר"א כיצד מונים את השעות הזמניות. לדעת המגן אברהם (סי' נח סק"א, וסי' רלג סק"ב), מחלקים את הזמן שבין עלות השחר לבין צאת הכוכבים לשנים עשר חלקים, ומונים את השעות מעלות השחר. לדעת הגר"א [סי' תנט סע' ב ד"ה ושיעור] מחלקים את הזמן שבין הזריחה לבין השקיעה לשנים עשר חלקים, ומונים את השעות מהזריחה.

² יש לשים לב לכך שהגדרת לילה אינה חופפת להגדרת יום. הגדרת יום מוגדרת מהתורה לכולי עלמא, על ידי הימצאות אור בלבד, ורק מדרבנן תלויה הגדרת היום בזריחת השמש. בהגדרת לילה יש מחלוקת גדולה בין גאונים, ראשונים ואחרונים [מחלוקת זו הוזכרה לעיל עמ' 118]. לשיטת הגאונים והגר"א [סי' רסא סע' ב], שיש

מקורות

- א. גמ' ח:ט. "אמר רב יהודה אמר שמואל... כדאי הוא ר"ש לסמוך עליו בשעת הדחק"
 גמ' ט: משנה
 ב. תוס' ד"ה לא, לעולם
 רשב"א ד"ה הכי גרסינן לעולם לילה, "... לישנא דתמיהא ורבותא"

רשב"א ד"ה הכי גרסינן

הכי גרסינן לעולם לילה הוא והא דנפיק ביה דיממא וכו' וכן היא ברוב הספרים. ואיכא למידק טובא דהא כתיב 'מעלות השחר ועד צאת הכוכבים' וכתוב 'והיה לנו הלילה משמר' (נחמיה ד, טו-טז). ועוד, דתנן במגילה [כ.] אין טובלין ולא מזיין ולא מוהלין וכן שומרת יום כנגד יום לא תטבול עד שתנף החמה וכלן שעשו משעלה עמוד השחר כשר - אלמא יממא הוא! ויש מפרשים דהכי קאמר, לעולם לילה הוא לשאר דברים כגון מילה והזאה וטבילה, ולא לילה ממש קאמר אלא לילה דלכתחילה לא ימול ולא יזה. ואינו מחוור בעיני דאם כן לענין קרית שמע הוי יממא אפילו לכתחלה, וכי תימא הכי נמי אם כן מאי פעמים דקאמר ר' שמעון דמשמע דלכתחלה לא, ועוד מאי קא משנינן משום דאיכא אינשי דקיימי בההיא שעתא, כלומר והתורה אמרה ובקומך מזמן קימה, דאטו הנך כגון מילה וטבילה מי לא שרא רחמנא משעלה עמוד השחר אלא דרבנן עשו סייג לתורה עד שתנף החמה, והכא נמי מאי שנא? אלא נראה לפרש דכולה לקרית שמע קאמר, כלומר לילה הוא לענין קריאה, דלא אמר רחמנא בבקר ובערב ואי נמי ביום ובלילה, אלא בשכבך ובקומך, והלכך כיון דרובא דינשי גנו עדיין לילה הוא לענין קריאה, ואלא הא דנפיק בה ידי קריאה דיום משום דאיכא קצת אינשי דקיימי מההיא שעתא ולא דרך מקרה אלא התחלת קימה לקצתן היא, והילכך הוי זמן שכיבה וזמן קימה מעורבין זה בזה. וה"ה דהוה מצי למקרייה יממא, אלא משום דקודם שיעלה עמוד השחר לילה גמורה היא לא הוי רבותא ולישנא דתמיהא אי אמר פעמים שאדם קורא אחת בלילה ואחת ביום, אבל השתא דקאמר שתי פעמים בלילה ונפיק בה ידי חובתו אחת של יום הוי לישנא דתמיהא ורבותא.

הסבר הסוגיה

רבי שמעון בן יוחי אומר: פעמים שאדם קורא קריאת שמע שתי פעמים בלילה אחת קודם שיעלה עמוד השחר ואחת לאחר שיעלה עמוד השחר ויוצא בהן ידי חובתו אחת של יום ואחת של לילה.

שקיעה אחת בלבד ואחריה מתחיל בין השמשות, יום גמור הוא עד שקיעת החמה, לילה גמור הוא משעה שיש מעט חושך כדי שיוכלו לראות שלושה כוכבים, והזמן שביניהם הוא בין השמשות. לשיטת רבינו תם [פסחים צד. ד"ה רבין] ורוב הראשונים, שצאת הכוכבים הוא כדי מהלך ארבעה מילין אחר השקיעה הראשונה, ובין השמשות מתחיל רק בשקיעה השנייה, לילה גמור תלוי בחושך גמור, ובין השמשות מתחיל בזמן שבו יש עדיין מעט אור. לשתי השיטות אין הקבלה מלאה בין תחילת היום לתחילת הלילה, שהרי רק בתחילת לילה יש את הזמן של "בין השמשות".

רבי שמעון בן יוחי אומר משום רבי עקיבא: פעמים שאדם קורא קריאת שמע שתי פעמים ביום אחת קודם הנץ החמה ואחת לאחר הנץ החמה, ויוצא בהן ידי חובתו אחת של יום ואחת של לילה. [ברייתות ח:]

הגמ' מביאה שתי ברייתות הדנות בסוף זמן קריאת שמע של ערבית ותחילת זמן קריאת שמע של שחרית. הברייתא הראשונה, של רבי שמעון בר יוחאי משמיה דנפשיה, קוראת לזמן שבין עלות השחר לבין הנץ החמה לילה, ואף על פי כן טוענת שהקורא בו קריאת שמע של שחרית יוצא ידי חובתו. הברייתא השנייה, של רבי שמעון בר יוחאי משמיה דרבי עקיבא, קוראת לזמן שבין עלות השחר לבין הנץ החמה יום, ואף על פי כן טוענת שהקורא בו קריאת שמע של ערבית יוצא ידי חובתו.

הגמ' מקשה על כל אחת מהברייתות שיש בה סתירה פנימית. כיצד יכול להיות שהזמן שבין עלות השחר להנץ החמה נקרא, לפי הברייתא הראשונה, לילה, ומותר לקרוא בו קריאת שמע של שחרית; וכיצד יכול להיות שזמן זה נקרא, לפי הברייתא השנייה, יום, ומותר לקרוא בו קריאת שמע של ערבית. מתרצת הגמ' שאין סתירה בין המושגים "יום" ו"לילה" המובאים בברייתא, לבין זמני קריאת שמע של שחרית ושל ערבית. יכול להיות זמן שנקרא בברייתא "לילה" וקוראים בו קריאת שמע של שחרית, ויכול להיות זמן שנקרא בברייתא "יום" וקוראים בו קריאת שמע של ערבית.

תירוץ הגמרא אינו ברור, וביאורו תלוי בשלש דרכים שונות לביאור המושגים "יום" ו"לילה" המובאים בברייתות:

א. משמעות המושגים "יום" ו"לילה" בברייתות זהה למשמעותם בכל התורה כולה. הברייתות מחדשות, שזמן קריאת שמע אינו תלוי ב"יום" וב"לילה", אלא בזמן שכיבה וזמן קימה, ולכן יכול להיות שקוראים קריאת שמע של ערבית ב"יום", וקוראים קריאת שמע של שחרית ב"לילה".

ב. משמעות המושגים "יום" ו"לילה" בברייתות אינה זהה למשמעותם בכל התורה כולה, אלא ייחודית לקריאת שמע. הברייתא הראשונה [רשב"י משמיה דנפשיה] אומרת, שלמרות שהזמן שלאחר עמוד השחר הוא זמן קריאת שמע של ערבית, ניתן לקרוא בו גם קריאת שמע של שחרית. הברייתא השנייה [רשב"י בשם רבי עקיבא] אומרת, שלמרות שהזמן שלפני הנץ החמה הוא זמן קריאת שמע של שחרית, ניתן לקרוא בו גם קריאת שמע של ערבית.

ג. משמעות המושגים "יום" ו"לילה" בברייתות אינה על פי משמעותה ההלכתית אלא על פי לשון בני אדם. הברייתא הראשונה קוראת לזמן שבין עלות השחר לבין הנץ החמה "לילה" מפני שעדיין לא האיר היום, ובני אדם מתייחסים אליו כלילה. הברייתא השנייה קוראת לזמן זה "יום" מפני שבני אדם מתייחסים אליו גם כיום מפני שכבר האיר קצת היום.

תוס' [ד"ה לא] פירשו בהוה אמינא כדרך השנייה, ולכן הם מקשים שהברייתות היו צריכות לומר, שניתן לקרוא בזמן שבין עלות השחר לבין הנץ החמה גם קריאת שמע של

ערבית וגם קריאת שמע של שחרית, שהרי דין זה מחודש יותר מהדין המובא בברייתא. מכח קושיה זו דוחים התוס' הסבר זה ומבארים את הברייתות כפי הדרך הראשונה [כך מפרשים גם תלמידי רבינו יונה (ב. ד"ה פעמים)]³.

דרך זו, שהמושגים "יום" ו"לילה" בברייתא תואמים לגדרי יום ולילה בכל התורה, ואינם קשורים לזמני קריאת שמע, מבארת היטב את הברייתא השנייה, האומרת שהזמן שלאחר עלות השחר הוא יום, ואין בה די כדי לבאר את הברייתא הראשונה, האומרת שהזמן שלפני הנץ החמה הוא לילה, שהרי במשנה במסכת מגילה [כ.] מבואר שהיום מתחיל בעלות השחר, וניתן מהתורה לקיים את כל מצוות היום בזמן זה.

התוס' היו ערים לבעיה זו, ולכן הם מפרשים את המושג "לילה" בברייתא הראשונה ש"הכי קאמר לעולם לילא הוא בשאר מצות דבעינן בהו יום כמו תפילין וציצית" - הברייתא קוראת לזמן שבין עלות השחר לבין הנץ החמה "לילה" מפני שלכתחילה אין מקיימים בו את מצוות היום.

הרשב"א [ד"ה הכי גרסינן] התקשה בהסבר התוס' לברייתא הראשונה⁴, ולכן הוא מאמץ את הדרך השנייה בפירוש הברייתות. הרשב"א מבאר, שהברייתא הראשונה קוראת לזמן שאחר עלות השחר "לילה" מפני שהוא זמן שכיבה לרוב בני אדם, ומחדשת הברייתא שניתן לקרוא בו גם קריאת שמע של שחרית, מפני מיעוט בני אדם הערים בזמן זה. הברייתא השנייה קוראת לזמן שלפני הנץ החמה "יום" מפני שהוא זמן קימה לרוב בני אדם, ומחדשת הברייתא שניתן לקרוא בו גם קריאת שמע של ערבית, מפני מיעוט בני אדם הישנים בזמן זה⁵.

הרא"ש אינו מתייחס לפירושם של התוס' והרשב"א, אך מפרש את הברייתא בדרך השלישית, שהמושגים "יום" ו"לילה" אינם מושגים הלכתיים, אלא מושגים המבטאים את לשון בני אדם.

לפרשנויות השונות למונחים "יום" ו"לילה" בברייתות יש השלכה על פירוש הברייתות, ויש לכך גם נפקא מינות הלכתיות. לפי פירוש התוס', הברייתות מחדשות שזמני קריאת שמע אינם תלויים בזמני היום והלילה. הברייתא השנייה מחדשת שלמרות שהזמן שבין עלות השחר לבין הנץ החמה הוא יום, ולא ניתן לקיים בו את מצוות הלילה, ניתן לקרוא בו

³ שיטת התוס' מתייחסת לתוס' ד"ה לא, ולתירוצם הראשון של תוס' ד"ה לעולם. בתירוצם השני מאמצים תוס' את הסבר הרשב"א.

⁴ הרשב"א דוחה את הסבר התוס' משתי סיבות: א. לפי התוס' ניתן לקרוא לכתחילה לפני הנץ החמה, והברייתא אומרת "פעמים" שהוא לשון דיעבד. ב. הסבר הברייתא "הא דקרי ליה יום דאיכא אינשי דקיימי בההיא שעתא" מיותר, שהרי המקיים את מצוות היום מעלות השחר, יצא ידי חובתו.

⁵ לפי הסבר הרשב"א הברייתות סותרות זו את זו, הברייתא הראשונה אומרת שבזמן שבין עלות השחר לבין הנץ החמה ישנים רוב בני אדם, והברייתא השנייה אומרת שהם ערים. כדי שהברייתות לא יחלקו זו על זו במחלוקת מציאותית, יש לפרש שהברייתא הראשונה מתייחסת לזמן החשוך שלאחר עלות השחר, והברייתא השנייה מתייחסת לזמן המואר שלפני הנץ החמה.

קריאת שמע של ערבית. הברייתא הראשונה מחדשת שלמרות שלא ניתן לקיים לכתחילה בזמן זה את שאר מצוות היום, ניתן לקיים בו לכתחילה מצות קריאת שמע של שחרית.⁶

לפי פירוש הרשב"א, לברייתא פשוט שזמני קריאת שמע אינם תלויים בזמני היום והלילה, והיא אינה צריכה לחדש דין זה. חידוש הברייתות הוא שזמני קריאת שמע אינם תלויים ברוב בני אדם אלא נקבעים אפילו על פי המיעוט. הברייתא הראשונה מחדשת, שלמרות שרוב בני אדם ישנים לאחר עמוד השחר, ניתן לקרוא בזמן זה גם קריאת שמע של שחרית. הברייתא השנייה מחדשת שלמרות שרוב בני אדם ערים לפני הנץ החמה, ניתן לקרוא בזמן זה גם קריאת שמע של ערבית.

בין פירושו של הרשב"א לבין פירושו של התוס', תלמידי רבינו יונה והרא"ש יש הבדל מהותי בהבנת היחס שבין שתי הברייתות. לפי פירוש הרשב"א שרוב בני אדם ישנים לאחר עלות השחר ואף על פי כן ניתן לקרוא בזמן זה קריאת שמע של שחרית, ורוב בני אדם ערים לפני הנץ החמה ואף על פי כן ניתן לקרוא בזמן זה קריאת שמע של ערבית, מוכח מכל אחת מהברייתות שהזמן שבין עלות השחר לבין הנץ החמה מוגדר גם כזמן שכיבה וגם כזמן קימה, וניתן לקיים בו גם קריאה של לילה וגם קריאה של יום. לפי פירוש התוס', תלמידי רבינו יונה והרא"ש אין הכרח לחידוש זה, ויכול להיות שהברייתא הראשונה מתירה לקרוא בזמן זה רק קריאת שמע של שחרית, והברייתא השנייה מתירה לקרוא בו רק קריאת שמע של ערבית.

למעשה נחלקו הראשונים בדין זה. מהתוס' משמע שהברייתות נחלקו בזמן קריאת שמע. הברייתא הראשונה סוברת שזמן קריאת שמע של ערבית עד עלות השחר, וזמן קריאת שמע של שחרית משיכיר בין תכלת ללבן⁷, הברייתא השנייה סוברת שזמן קריאת שמע של ערבית עד הנץ החמה, וזמן קריאת שמע של שחרית מהנץ החמה. הרי"ף [ב], האומר: "והני כולהו הלכתא ניהור" והרא"ש [סי' ט, האומר: "ועתה לא פליגי הני ברייתות אהדדי"] סוברים שהברייתות אינן חולקות זו על זו, וכולן נפסקות להלכה. הרשב"א [ד"ה איכא] סובר ששתי הברייתות מסכימות שמדין תורה ניתן לקרוא בין עלות השחר לבין הנץ החמה גם קריאת שמע של ערבית וגם קריאת שמע של שחרית, אך יש ביניהן מחלוקת בדין לכתחילה. לפי הברייתא הראשונה ניתן לקרוא קריאת שמע של ערבית אחר עלות השחר רק כשנאנס, ולפי הברייתא השנייה ניתן בדיעבד לקרוא אף כשהזיד או פשע. לפי הברייתא הראשונה ניתן לקרוא קריאת שמע של שחרית לפני השעה שמכיר בין תכלת ללבן בשעת הדחק בלבד, ולפי

⁶ ראשונים רבים מבארים שהברייתות אינן סותרות את המשניות שבדף ב ובדף ט, מפני שהמשניות עוסקות בזמן קריאת שמע לכתחילה, והברייתות בזמן הקריאה בדיעבד ובשעת הדחק. הסבר זה אינו אפשרי לשיטת התוס', שאם כך אין בברייתא הראשונה חידוש ממשי, שהרי גם המקיים את שאר מצוות היום בזמן זה יוצא ידי חובתו בדיעבד. כדי שהברייתא לא תסתור את המשנה מבארים התוס' שניתן לצאת ידי חובת קריאת שמע של שחרית משיכיר בין תכלת ללבן בלבד.

⁷ דין זה אינו מובא בברייתא, ותוס' מחדשים אותו כדי שהברייתא לא תסתור את המשנה (עייני בהערה הקודמת). מתוס' לקמן [ט: ד"ה לק"ש] משמע שהם חולקים על התוס' שלנו, ולדעתם הברייתא מתירה לקרוא מעלות השחר.

הברייתא השנייה ניתן לקרוא בזמן זה אף שלא בשעת הדחק, אך אין לקרוא בזמן זה לכתחילה⁸.

לסיום נציין, שראשונים נוספים מקשים את קושיית התוס', מדוע הברייתות עוסקות במקרה שקורא קריאת שמע לפני עלות השחר ואחריו, לפני הנץ החמה ואחריו, ואינן מחדשות את החידוש הגדול יותר שניתן לקרוא בזמן שביין עלות השחר לבין הנץ החמה גם קריאת שמע של ערבית וגם קריאת שמע של שחרית?

הרמב"ן [במלחמות ב.] והרא"ש⁹ [סי' ט] מפרשים שלמרות שהזמן שביין עלות השחר לבין הנץ החמה הוא גם זמן שכיבה וגם זמן קימה, ואדם אחד יכול לקרוא בזמן זה קריאת שמע של ערבית ואחר יכול לקרוא בזמן זה קריאת שמע של שחרית, לא ניתן לקרוא את שתי הקריאות כאחת, והקורא קריאת שמע של ערבית אחר עלות השחר, חייב לקרוא קריאת שמע של שחרית אחר הנץ החמה.

התוס' [ד"ה לעולם] בתירוץ השני והרשב"א [ד"ה איכא] סוברים שאדם אחד יכול לקרוא בין עלות השחר לבין הנץ החמה גם קריאת שמע של ערבית וגם קריאת שמע של שחרית, ויש סיבות שונות לניסוח של הברייתא.

סיכום

נחלקו הראשונים בפרשנות הברייתות של רבי שמעון בר יוחאי ושל רבי עקיבא:

תוס' בהסברם הראשון מפרשים, שהברייתא הראשונה מגדירה את הזמן שביין עלות השחר לבין הנץ החמה כלילה, שהרי לכתחילה אין לקיים בו את מצוות היום, ואף על פי כן ניתן לכתחילה לקרוא בו קריאת שמע של יום [משיכיר את חברו]. כיוון שזמן זה מוגדר כזמן קימה לא ניתן לקרוא בו קריאת שמע של לילה. הברייתא השנייה מגדירה את הזמן שביין עלות השחר להנץ החמה כיום, שהרי ניתן מהתורה לקיים בו את מצוות היום, ואף על פי כן ניתן לקרוא בו קריאת שמע של לילה, שהרי יש בני אדם הישנים בשעה זו. כיוון שזמן זה מוגדר כזמן שכיבה לא ניתן לקרוא בו קריאת שמע של יום.

הרשב"א מפרש שהברייתא הראשונה מגדירה את הזמן שביין עלות השחר לבין הנץ החמה כלילה מפני שרוב בני אדם ישנים בתחילת זמן זה, והברייתא השנייה מגדירה זמן זה כיום מפני שרוב בני אדם ערים בסופו. למעשה זמן זה מוגדר גם כזמן שכיבה וגם כזמן קימה ואדם אחד יכול לקרוא בזמן זה גם קריאת שמע של ערבית וגם קריאת שמע של שחרית. הרשב"א מוסיף שהלשון "פעמים" המובאת בתחילת הברייתות, מלמדת שהקריאה בזמן זה אינה לכתחילה.

הרמב"ן והרא"ש מאמצים את פירוש הרשב"א לברייתות, אך לדעתם אדם אחד אינו יכול לקרוא בזמן זה גם קריאה של ערבית וגם קריאה של שחרית.

⁸ עיין ראב"ד [בהשגות על בעל המאור ב.] המבאר שאין בין הברייתות מחלוקת בזמן קריאת שמע של שחרית, אך יש ביניהן מחלוקת בשל ערבית. לפי הברייתא הראשונה לא ניתן לקרוא קריאת שמע של ערבית אחר עלות השחר, ולפי הברייתא השנייה ניתן בדיעבד לקרוא קריאת שמע של ערבית עד הנץ החמה אף לא מאונס.

⁹ הבית יוסף [סי' נח סע' ה' ד"ה ודע] מפרש שהרא"ש הסתפק בדיון זה, ולכן הטור השמיטו.